

Станіслав Борисович Олексієнко,

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький

ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ ОБ'ЄКТА ОПЕРАТИВНОЇ ЗАЦІКАВЛЕНОСТІ З ПОЛІТИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА В ІНТЕРЕСАХ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

У статті розглядаються питання необхідності систематизації підходів щодо створення соціально-психологічного портрету об'єкта оперативної зацікавленості в інтересах правоохоронних органів України, аналізується поняття «психологічний портрет», розглядаються основні вимоги, правила та рекомендації щодо створення психологічного портрету в інтересах правоохоронних органів України.

Ключові слова: психологічний портрет, особистість, політичний діяч, методи психодіагностики.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Питання щодо прогнозування поведінки та діяльності об'єктів оперативної зацікавленості з політичного середовища є багатосторонньою теоретичною та практичною проблемою, що потребує наукового вивчення. Актуальність дослідження зумовлюється практикою здійснення спеціальних заходів, спрямованих на підтримку національних інтересів і державної політики України в економічній, політичній, воєнній, військово-технічній, екологічній та інформаційній сферах, необхідністю завчасного аналізу та прогнозування дій осіб, які представляють інтерес для правоохоронних України у контексті прийняття рішень на користь нашої Держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Аналіз літератури

свідчить, що психологічні аспекти особистості відображені в роботах І. В. Ващенко, В. В. Гончарова, Д. К. Грейсона, К. О'Дейлла, Л. М. Карамушки, С. Д. Максименка, В. О. Моляки, В. В. Рибалки, Р. Розена, Л. Є. Соколової, О. М. Столяренко, В. О. Тюріної, О. А. Філь, О. К. Філатова, Н. В. Чепелевої та ін. Створення соціально-психологічного портрету у контексті інформаційно-психологічного впливу досліджували А. В. Боброва, С. М. Бухарін, О. В. Іващенко, О. В. Литвиненко, В. С. Медведєв, В. В. Москаленко, Д. В. Ольшанський, М. М. Ракитянський, Ж. П. Семеніга, Ю. А. Шерковін, В. В. Циганов, Ю. В. Чуфаровський та інші.

Метою статті є розгляд та виокремлення особливостей побудови соціально-психологічного портрету особистості об'єкту оперативного інтересу при підготовці майбутніх правоохоронців до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. В останнє десятиріччя в діяльності правоохоронних органів України все активніше використовується психологічне портретування. Враховуючи вже існуючі визначення психологічного портрету (В. С. Медведєв, В. О. Образцов та С. М. Богомолова, О. М. Столяренко, Ю. В. Чуфаровський та ін.) автором пропонується таке тлумачення цього поняття у контексті оперативно-службової діяльності. *Психологічний портрет* – це цілісний, певною мірою формалізований та структурований спосіб представлення сукупності оперативно важливої психологічної та біографічної інформації щодо особи чи групи осіб в інтересах вирішення оперативно-службових завдань правоохоронних органів України.

Психологічний портрет може складатися відносно різних об'єктів зацікавленості спеціальних служб або правоохоронних органів: як політичного діяча, який безпосередньо (та певною мірою одноосібно) ухвалює рішення, групи осіб, яка готує рішення та за допомогою керівника (у тому числі формального) втілює їх в життя.

На думку автора найбільш вдало класифікував зазначені категорії об'єктів О. В. Литвиненко [6]. Розглядаючи поняття «суб'єкту, який ухвалює

рішення» він зазначає що «традиційно це поняття охоплює сукупність трьох доволі різних частин:

особи, які ухвалюють рішення;

компактні структури, що ухвалюють рішення (адміністрації, штаби, комісії тощо);

розподілені, або мережеві структури, що ухвалюють рішення» [6, с.122].

Як справедливо зауважує О. В. Литвиненко «...в реальному житті чітко відокремити типи операцій за суб'єктами впливу неможливо... Незважаючи на певні зміни, що відбулися останніми десятиріччями у процесі ухвалення рішень, роль політичного лідера, державного діяча залишається надзвичайно важливою, а у багатьох випадках вирішальною» [6, с. 123].

Таким чином, ми будемо розглядати у даній статті особу, або групу осіб, котрі в межах своїх повноважень мають право приймати, насамперед зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні рішення та представляють оперативний інтерес для правоохоронних органів України.

Розглядаючи особливості створення психологічного портрету політичного діяча не можна пройти осторонь напрацювань щодо типологізації лідерів у галузі політичної психології. Так, відомий вчений Д. В. Ольшанський [7] здійснив спробу узагальнення підходів до політико-психологічних типологій лідерів у закордонній науці.

Згідно з психопатологічною типологією Г. Лассуела у залежності від функцій, що виконує або намагається виконати той або інший тип політичного діяча розрізняються такі: «агітатор», «адміністратор» та «теоретик».

Основна функція «агітаторів» – розповсюдження власної агітації та спілкування з громадянами. Вони цінують риторику, вербальні формули, жести та ритуалізоване повторення принципів. Вони живуть з метою створення провокацій та приниження опонентів, а адміністративні функції викликають в них фрустрацію.

«Адміністратори» проектують свої афекти на менш віддалені та абстрактні об'єкти і фокусують увагу на маніпуляцію певної групи.

«Теоретиків» приваблює віддалена та високо раціоналізована мета. Для «теоретика» абстракції є самоціллю, такими, що є необхідними для вирішення власних емоційних проблем.

Аналізуючи наступну типологію політичних діячів Д. Рісмана Д. В. Ольшанський зазначає, що автор [7, с. 180] на основі трьох типів суспільства виокремлює три типи соціального характеру останніх.

Традиційній спрямованості суспільства відповідає «байдужий тип». Типовий вигляд «байдужого типа»: політикою повинен займатися хтось інший. Вони не прагнуть до влади, не відчувають особистої відповідальності за політичну діяльність.

«Моралізатор» – лідер, який порушує загальноприйняті правила стримання емоцій. Його поведінка характеризується сильними афектами та низькою компетентністю. Він може бути або ідеалістом зі схильністю до самовдосконалення, який намагається зробити людей та інститути досконалими, або ж песиміст, діяльність якого спрямована не на досягнення кращих результатів, а на запобігання гіршого. Його ентузіазм перешкоджає ефективній праці, а занадто сильні емоції вірної оцінки ситуації.

«Внутрішній спостерігач» – або не емоційна людина, або людина, яка жорстко контролює власні емоції, така, що використовує політику задля користі та розваг. Це людина, яка спрямована на маніпулювання іншими. Типова для неї точка зору: «Якщо я нічого не можу зробити для змін у політиці, мені залишається лише розуміти її».

Аналізуючи типологію політичних діячів (на прикладі Д. Барбера) автор [7, с. 182] підкреслює, що зазначена типологія особистості була створена на підставі історичних та біографічних матеріалів американських президентів. За результатами проведеної роботи виходить, що особистість президента складається з трьох основних елементів: стиль (звичний спосіб виконання політичних ролей), бачення світу (первинні політично релевантні вірування, концепція соціальної причинності, людської природи та основного морального

конфлікту – призма, через яку президент бачить світ) і характер (життєва орієнтація).

Фрагментарно розглянуті вище окремі політико-психологічні типології беззаперечно являють неабиякий науковий інтерес, але, на нашу думку для цілеспрямованого збору інформації, її подальшої обробки та надання прогностичних рекомендацій стосовно політичного діяча, який є об'єктом інтересу правоохоронних органів України необхідно використовувати більш чіткий психологічний інструментарій.

Розглядаючи особливості застосування психологічних методів отримання інформації при створенні психологічного портрету особистості, враховуючи специфіку діяльності правоохоронних органів України можна навести наступні методи:

- метод узагальнення незалежних характеристик;
- контент-аналіз документів;
- аналіз продуктів діяльності;
- візуальна психодіагностика;
- «графологічний» аналіз.

Розглядаючи можливість застосування такого методу, як так званого графологічного аналізу, слід зазначити, що в окремих випадках оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності, враховуючи такі фактори, як дефіцит часу та дефіцит інформації під час вивчення особистості об'єкта зацікавленості правоохоронних органів України, даний метод може використовуватися у якості допоміжного. У той же час маємо наголосити про недостатню наукову обґрунтованість так званого графологічного аналізу. Спираючись при побудові психологічного портрету лише на зазначений метод - означає встати на хибний шлях.

При аналізі досліджень проблеми створення психологічного портрету особистості політичного діяча в інтересах правоохоронних органів України, можна стверджувати про певну фрагментарність, не завершеність побудови моделі портрету, не чіткість конкретних психологічних методів та методик.

Аналізуючи коло осіб, які представляють для нас інтерес у контексті прийняття рішень слід зазначити різні погляди фахівців на цю проблематику. Так, деякі автори [3; 4] ретельно вивчаючи аспекти методів та технологій інформаційних війн, у тому числі і у політиці розглядають в межах розробки стратегії провокацій в організації інформаційного протиборства психологічні портрети лише керівників. На думку авторів «На кожну особу, яка приймає та безпосередньо готує рішення розробляється психологічний портрет» [4, с. 206]. Для цього рекомендується використовувати наступні дані:

базові властивості – темперамент, особливості мислення, сприйняття, самооцінка, батьківські настанови;

компенсаторні властивості – способи адаптації, захисні механізми в їх позитивним та негативним для особистості проявах;

«точки ризику» – ситуації, що є руйнівними для стабільності особистості, обмежуючими ефективність поведінки.

Слід зазначити одну цікаву особливість запропонованого вище підходу до створення психологічного портрету, а саме мету психологічного опису особистості, яка полягає у виокремленні основного внутрішнього конфлікту, що впливає на її мотивацію поведінки. Цей конфлікт, на думку авторів «...породжує захисні механізми, аналіз яких дозволяє здійснити прогноз поведінки та визначити «слабкі місця» об'єкта. ...знаючи їх можна здійснити на поведінку об'єкта ефективний інформаційний вплив та досягти згубної стратегії поведінки суперника» [4, с. 206].

Запропонований підхід до розробки психологічного портрету може представляти інтерес, але на думку автора є недосконалим, а саме: по-перше – недостатньо обґрунтованим (автори не наводять методологічну базу, на яку вони спиралися при визначенні структурних компонентів особистості), включення до базових властивостей особистості тих, які людина може змінювати протягом всього життя під впливом середовища та соціального оточення (варіативні властивості особистості) і тих, що набуті при народженні мають усталений характер; по-друге – схема вивчення має певною мірою

спрощений характер, подекуди ігноруючи потребнісно-мотиваційну сферу особистості; по-третє – С. М. Бухарін, В. В. Циганов розглядають у якості противника лише осіб, які приймають рішення, але, на думку автора у багатьох великих корпораціях, не кажучи про лідерів держав рішення можуть ухвалюватися певним колом осіб, які не завжди відомі широкій громадськості, а формальний керівник лише проголошує (формалізує) прийняте рішення.

М. М. Ракитянський [9] розглядаючи проблему психодіагностики рис політичних лідерів рекомендує, при створенні психологічного портрету здійснювати збір інформації за такими напрямками:

- Я-концепція;
- потребнісно-мотиваційна сфера;
- система політичних переконань;
- стиль ухвалення політичних рішень;
- стиль міжособистісних стосунків;
- стійкість до стресу.

Враховуючи специфічність діяльності правоохоронних органів України зупинимося більш детально на стилі ухвалення політичних рішень. Мається на увазі доцільність концентрації зусиль по збору інформації, складанні психологічних портретів, створення агентурно-оперативних позицій тощо, серед найближчого оточення політичного діяча, у разі ліберального або демократичного стилю його керівництва. Та навпаки, зосередження зусиль на особистості суб'єкта, ретельному аналізу його потребнісно-мотиваційної сфери у разі авторитарного стилю його керівництва.

На нашу думку, особливої уваги при створенні психологічного портрету особистості в інтересах правоохоронних органів України є якісна систематизація отриманих даних. У цьому контексті автор базується на діяльнісному підході, запропонованому О. М. Леонтєвим [5], який передбачає вивчення особистості у діяльності, що спрямовує дослідника на аналіз діяльності конкретної особистості та на співставлення результатів цієї діяльності з її висловленнями та поведінкою. У цьому контексті варто

визначити основні вимоги до створення психологічного портрету відповідними фахівцями правоохоронних органів. На нашу думку ці вимоги варто пояснити на прикладі виділення О. І. Анфіногеновим [1], О. М. Столяренком, В. І. Чернениловим [11] основних характеристик психологічного портрету як прикінцевого документу.

Психологічний портрет:

є відносно стійким психологічним утворенням. В першу чергу це відноситься до його базових компонентів, які особистість, як правило, не може змінювати довільно. Вони відносно стабільні у часі;

має вірогіднісний характер, зважаючи на те, що властивості особистості можуть актуалізуватися у різних формах прояву і в той же час одна і та же форма поведінки може бути реалізацією різних індивідуально-особистісних тенденцій, що утруднює їх релевантну інтерпретацію;

залежить від об'єктивності джерел інформації, способів отримання інформації, адекватності інтерпретації отриманих даних. Адекватність забезпечується критичністю висновків фахівця, відсутністю у нього стереотипів та упередженого відношення стосовно особистості, яка вивчається;

є динамічним. Створення психологічного портрету є процесом безперервного уточнення та виявлення нової інформації про особистість, що представляє інтерес для правоохоронних органів України;

характеризується прогностичністю. Психологічна інформація про особистість особи, яка вивчається має містити дані, що дозволяють прогнозувати її поведінку у тих чи інших ситуаціях;

відповідає вимогам оптимальності, що є необхідною умовою при створенні психологічного портрету. Це передбачає осмислення психологічної інформації з метою її систематизації та оптимізації на підставі вибіркової. У той же час оптимальність передбачає, що психологічний портрет буде достатньо розкритий, повний. Крім цього, у портреті, як у кінцевому продукті, передбачається мінімальне використання спеціальної термінології, адже інформація, що міститься у портреті призначена замовнику (керівництву

правоохоронних органів України, вищому керівництву Держави), який, як правило, не має спеціальної психологічної освіти.

Виходячи із зазначених вище характеристик психологічного портрету можна виокремити основні прийоми та правила складання психологічного портрета:

прийом забезпечення повноти та вибіркової психологічного портрету;

прийом урахування закономірностей та механізмів соціально-психологічного пізнання;

прийом надання психологічному портрету визначених якостей, достатності, достовірності, цілісності;

прийом структуризації, який базується на розумінні того, з якою метою вивчається особистість та відповідно до цього виокремлюються пріоритетність у вивченні конкретних особистісних особливостей. Цей прийом визначає алгоритм складання портрета.

правило орієнтації на певну структуру особистості, здійсненні значущої типізації, індивідуалізації.

Автор пропонує використовувати наступну модель структурних компонентів особистості, яка може бути доповнена і розширена відповідно до конкретної мети створення психологічного портрета.

1. Спрямованість особистості (потреби, мотиви, життєві плани, концепції, ціннісні орієнтації, схильності, захоплення, смаки);

2. Соціально-психологічні особливості поведінки (у тому числі демографічні, культурні, статусні, стилі міжособистісного спілкування);

3. Особливості характеру (акцентуації);

4. Особливості когнітивних психічних властивостей та процесів (особливості інтелектуальної, емоційно-вольової сфери, пізнавальних психічних процесів);

5. Операціональні характеристики (звички, знання, уміння, навички);

6. Психосоматичні та психофізіологічні властивості (швидкість протікання психічних процесів, статеві, вікові, морфологічні властивості, стан здоров'я, наявність можливих патологій);

прийом використання максимальної кількості джерел інформації;

прийом рефлексії;

прийом психологічного моделювання поведінки суб'єкта, який ухвалює рішення;

прийом психологічної інтерпретації поведінки суб'єкта, який ухвалює рішення.

Для експертної оцінки психологічного портрету можуть використовуватися прагматичні критерії – верифікованості, евристична цінність, внутрішня узгодженість, економність, функціональна значущість, широта охоплення [9].

Верифікованість – психологічний портрет політичного діяча (особи), який ухвалює рішення має містити чітко визначені, логічно взаємопов'язані та доступні емпіричному обґрунтуванню концепції.

Евристична цінність - портрет має стимулювати нові психодіагностичні ідеї для подальшого вивчення досліджуваної особистості.

Внутрішня узгодженість – психологічний портрет має логічно та послідовно пояснювати ті особистісні феномени політичного діяча (особи), який ухвалює рішення.

Економність – портрет повинен містити тільки ті концепції та положення, що є достатніми і необхідними для характеристики діяльності та поведінки конкретної особистості.

Широта охоплення – портрет повинен охоплювати та пояснювати широке коло різних особистісних та поведінкових феноменів конкретної особи. Всебічний портрет може використовуватись як логічний каркас для об'єднання та інтеграції нових, поодиноких фактів, що були виявлені в процесі спостереження та вивчення.

Висновки та перспективи подальшого дослідження у даному напрямку. Підсумовуючи вищевикладене, зауважимо, що маємо всі підстави стверджувати, що створення психологічного портрету особистості політичного діяча, який є об'єктом оперативного інтересу, з використанням сучасної методологічної бази, адекватним підбором відповідних методів вивчення, ретельної інтерпретацією отриманих результатів надасть змогу фахівцям правоохоронних органів України сформулювати прогностичні рекомендації, які будуть референтними поведінковим проявам особи в конкретних ситуаціях, що, в свою чергу, відобразиться на якісно новому рівні діяльності української правоохоронної системи.

Список використаної літератури

1. Анфиногенов, А. И. Психологическое портретирование неустановленного преступника. / А. И. Анфиногенов – М., 2001. – 112 с.
2. Боброва, А. В. Основні форми сучасного політичного насилля. / А. В. Боброва – К., 2005. – 141 с.
3. Бухарин, С. Н. Информационные войны в бизнесе и политике. / С. Н. Бухарин, В. В. Цыганов – М., 2007. – 336 с.
4. Бухарин, С. Н. Методы и технологии информационных войн. / С. Н. Бухарин, В. В. Цыганов – М., 2007. – 382 с.
5. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев – М., 2005. – 352 с.
6. Литвиненко, О. В. Інформаційні впливи та операції. Теоретико-аналітичні нариси. / О. В. Литвиненко – К., 2003. – 240 с.
7. Ольшанский, Д. В. Основы политической психологии. / Д. В. Ольшанский – Екатеринбург, 2001. – 496 с.
8. Политическая психология: Хрестоматия. / сост. Е. Б. Шестопап – М., 2007. – 448 с.
9. Ракитянский, Н. М. Проблема психодиагностики политических лидеров. / Н. М. Ракитянский // ОНС № 6 – М. 1995. – с. 110.
10. Социальная психология. // Под ред. С. Московичи – СПб., 2007. – 592 с.

11. Столяренко, А. М. Понятие, структура и приемы составления психологического портрета. / А. М. Столяренко, В. И. Черненилов – Тарту, 1986. – 164 с.

Стаття надійшла до редакції 18.08.2015

Алексеенко С. Б. Особенности создания социально-психологического портрета объекта оперативной заинтересованности из политической среды в интересах правоохранительных органов Украины

В статье рассматривается вопрос необходимости систематизации подходов в отношении создания социально-психологической характеристики объекта оперативной заинтересованности в интересах правоохранительных органов Украины, анализируется понятие «психологический портрет», рассматриваются основные требования, правила и рекомендации в отношении создания психологического портрета в интересах правоохранительных органов Украины.

Ключевые слова: психологический портрет, личность, политическая психология, политический деятель, методы психодиагностики.

Oleksiienko S. B. Especially the creation of the social-psychological portrait of object of operative interest from political surroundings in the interest of law enforcement agencies of Ukraine

The given article deals with the question of necessary systematization of approaches to creation of social-psychological characteristic of object of operative interest from political surroundings in the interests of law enforcement agencies of Ukraine. It is analyzed the notion «psychological portrait», considered the main demands, rules and recommendations concerning psychological portrait creation in the interests of law enforcement agencies of Ukraine. It is analyzed existing scientific works as regards typologization of leaders in the sphere of political psychology.

It is defined the notion of social-psychological portrait as integral, partly formalized and structured way of presenting totality of operatively important psychological and biographical information as regards person or group of people in the interests of resolving operative-official tasks of law enforcement agencies of Ukraine.

In the process of considering peculiarities of psychological methods of information obtaining it is distinguished such methods as: method of independent characteristics generalization, content-analysis of documents, analysis of products of activity, visual psychodiagnosis, «graphological» analysis.

It is presented the main characteristics of psychological portrait as conclusive document according to which the main rules and methods of psychological portrait composing are distinguished.

Keywords: psychological portrait, personality, political psychology, political figure, psychodiagnosis methods.